

DÄR MAN BRÄNNER BÖCKER

IDA ÖLMEDAL

Där man bränner böcker

BERÄTTELSE OM FÖRBJUDNA ORD
OCH UTRENSAD LITTERATUR

ALBERT BONNIERS FÖRLAG

www.albertbonniersforlag.se

ISBN 978-91-0-080321-6

COPYRIGHT © Ida Ölmedal, 2024

OMSLAG Eva Wilsson

TRYCK ScandBook, EU 2024

INNEHÅLL

FÖRORD	7
DÄR MAN BRÄNNER BÖCKER	17
KORANKRISEN, DET HELIGA OCH CENSUR I TRYGGHETENS NAMN	
SEX, DROGER OCH RON DESANTIS	59
POLARISERING, POPULISM OCH GRÄNSEN MELLAN URVAL OCH CENSUR	
TRIGGERVARNING	93
DEN PSYKISKT SKADLIGA LITTERATUREN	
DOMARNA ÖVER METOO	133
STRAFF, STIGMA OCH ERKÄNNANDE	
TACK	179
EFTERORD	181
KÄLLOR	193

FÖRORD

Dagarna efter granatattacken singlar brända pappersflagor ner som svarta snöflingor från Sarajevohimlen. Många av böckerna i Nationalbiblioteket hade redan brunnit upp när kolonnerna väl gav vika och taket till den stora läsesalen rasade in. Brandmännen fick ge upp. När rasmassorna svalnat satt den snart världsberömda ”cellisten från Sarajevo”, Vedran Smailović, mitt bland dem och spelade Albinonis ”Adagio i G-moll”.

I hundra år hade byggnaden i nymorisk stil med arabesker och tinnar symboliserat Sarajevos mångkulturella arv. Från 1951 fungerade den som nationalbibliotek och inrymde en och en halv miljon böcker, manuskript från Osmanska rikets tid och annat unikt material om regionens historia. Men natten till den 26 augusti 1992 förstördes nästan alltihop.

Förödelsen var avsiktlig. Inte nog med att granaterna var gjorda för att få allt på nedslagsplatsen att fatta eld, serberna använde också prickskyttar för att försvara räddningsinsatsen. Bibliotekspersonalen, som försökte bilda en langningskedja för att rädda åtminstone en del av materialet, fick ge upp för att inte bli ihjälskjutna. En av de bosnienserbiska ledare som stod bakom attacken hade själv

suttit där i läsesalarna, sida vid sida med de människor som nu besköts: Nikola Koljević var professor i engelska och en av det forna Jugoslaviens främsta experter på Shakespeare. Han visste vad Nationalbiblioteket symboliserade.

Biblioteksbranden inträffade i början av den nästan fyra år långa belägringen av staden. Den var bara en föraning om den önskan att uttradera bosnierna som skulle få sina yttersta konsekvenser vid folkmordet i Srebrenica 1995.

Många av de människor som flydde från Bosnien under kriget bosatte sig i Sverige. De flesta av dem var muslimer. Ett kvartssekel efter krigsslutet fick de läsa i tidningen om en dansk som turnerade runt för att bränna Koranen i ytt-randefrihetens namn.

Bombningen av Nationalbiblioteket i Sarajevo var en av de största ödeläggelserna av kulturarv under 1900-talet. Att bilderna har etsat sig fast i omvärldens minne beror också på att attentatet var en form av psykisk terror, som går igen genom historien. Sedan människorna först började använda papyrus och pergament för att bevara sina tankar och berättelser för eftervärlden, sedan de religiösa skrifterna blev lika heliga som templen, har också brännandet av böcker setts som ett angrepp på det mänskliga.

Det är en historisk insikt – från nazisternas bokbål och den spanska inkquisitionens bokbränningar till de ryska attackerna mot ukrainska bibliotek idag. Men det är också en intuitiv känsla. Om vi uppfattar själva tinget, boken, som nästan levande är det inte underligt. Så länge den funnits har den stått för vårt gemensamma minne.

Idag, när tillgången till information exploderat, har bokens symbolvärde befästs. Själva formen kan signalera

auktoritet, bildning, status, en godkänt-stämpel från den goda smakens väktare. När böcker rensas ut ur bibliotek av politiska skäl är det kanske inte för att man tror att budskapet kan utraderas, utan som en form av ”biblioklasm” – man attackerar böckerna som en symbolhandling.

*

Bilden av den brinnande boken, eller papyrusrullen, kan samtidigt också ge en förenklad bild av hoten mot kunskap och upplysning.

Biblioteket i Alexandria, ett av antikens stora lärdomscentrum som grundades på 200-talet före Kristus, är mytomspunnet av två skäl. För det första för att det hade ambitionen att samla all världens kunskap, och dessutom på flera olika språk – flera hundra tusen bokrullar ska ha förvarats där. För det andra för att det enligt flera mytbildningar skulle ha gått under i just en dramatisk brand.

Enligt en version var det Julius Caesar som råkade tulla eld på en del av biblioteket under sina härjningar – han ska ha medgett detta men understrukit att det var ett misstag. Hursomhelst kan inte allt ha brunnit upp då, för man vet att biblioteket fanns kvar betydligt senare.

Enligt en kristen myt var det istället kalifen Omar som under 600-talet beordrade att biblioteket skulle brännas ner: om det som stod i papyrusrullarna sa emot Koranen så skulle de förstöras, och om det överensstämde behövdes de ju ändå inte. Inte heller detta finns det belägg för.

Oavsett om branden påstås vara anlagd eller ett utfall av klantighet är myterna variationer på samma tema: barba-

riets förödande seger över förnuftet. Dårar som stormar in med facklor i högsta hugg.

Men berättelserna leder oss vilse.

Idag tror historiker snarare att biblioteket förstördes gradvis, till följd av såväl aktiv skadegörelse som vanskötsel och bristande intresse.

I *Burning the books – a history of knowledge under attack* gör Richard Ovenden, chefsbibliotekarie för Bodleianska biblioteket vid Oxfords universitet, en egen spaning. Om det alexandrinska bibliotekets öde ska användas som sedelärande berättelse, är det en annan:

”Snarare än att understryka det katastrofala i hur barbarisk okunnighet segrar över civiliserad sanning är Alexandria ett varnande exempel på faran i ett smygande förfall genom underfinansiering, nedprioritering och allmänt åsidosättande av de institutioner som bevarar och sprider kunskap.”

*

Två bibliotek, två omintetgjorda underverk – två vitt skilda varningar för framtiden. Å ena sidan det brinnande hatet. Å andra sidan den svala likgiltigheten.

Den här boken handlar om ett antal böcker som förbjudits, åtalats, bannlysts, rensats ut eller bränts. Den handlar också om tryckfrihet, den tradition som funnits i den svenska grundlagen sedan 1766. Och så handlar den om vad som händer med bokens symbolvärde, status och upplevda helighet i en digitaliserad värld.

*

De senaste åren har flera nya begränsningar av tryck- och yttrandefriheten införts i både Sverige och andra demokratier i vår del av världen. Det rör sig om reella juridiska inskränkningar i grundlagsskyddade rättigheter som i sin tur ofta åtföljs av ingrepp på lägre nivå och ett kvavare debattklimat.

Man skulle kunna hävda att ursprunget till denna trend är maktfullkomliga regeringar. Yttrandefrihetsfrågan kan i grunden beskrivas som en intressekonflikt: på ena sidan står de politiker som för tillfället styr statsapparaten, på andra sidan opposition, medier och allmänhet.

Men de här lagändringarna har drivits igenom av flera olika regeringar, utan folkliga protester. Det kan alltså inte enbart handla om att makten brännmärker avfallingar och skyddar sig mot kritik.

Det handlar snarare om att individens sårbarhet och samhällets säkerhet ställs mot yttrandefriheten. De långsiktiga och svårsmätbara värdena hos ett fritt tankeutbyte ställs mot omedelbara risker för alltifrån terrordåd till psykiskt obehag.

Bakgrunden är större förändringar i omvärlden. Coronapandemin vände oss vid inskränkningar av grundläggande friheter. Krigets verklighet har krupit närmare. De sociala medierna har gjort det möjligt för fler att uttrycka sig men samtidigt rubbat den balans som tidigare funnits, där liberala grundlagar kunnat upprätthållas genom att traditionella medier lagt band på sig själva med egna etiska regler.

Det fria ordet tycks ha blivit för farligt. Och samtidigt är premissen för all form av kunskapsförmedling, satir, litteratur och politisk argumentation att yttranden måste kunna

ses som just yttranden, inte reduceras till sina effekter. Det är med sanning och konst som med kärlek: om vi bara känns vid dem när de gör nytta så tappar vi dem ur sikte. Yttrandefriheten kan mycket väl motiveras utifrån andra värden – möjligheten att uttrycka sig fritt gör människor mer tillfreds, samhällen utan öppen politisk och vetenskaplig debatt stagnerar – men för att den ska fungera måste den skyddas så att inte varje sak som sägs ställs inför sådana instrumentella kalkyler. Att den därmed också omfattar det farliga och stötande kan ses som ett pris vi betalar. Det kommer alltid att göras undantag, men vi har anledning att vara vaksamma på dem.

*

1911 inträffar en tragedi i operahuset i Canonsburg i Pennsylvania. Under en filmvisning – ett nytt och spännande fenomen – går något fel med projektorn och en plötslig blix lyser upp salen.

”Elden är lös!” ropar någon.

Panik utbryter, människor rusar mot utgångarna. Tjugosex personer dör i tumultet.

Det är inte det enda tillfället då utropet *fire!* leder till dödsolyckor i teaterhus under den tiden. Detta faktum använder domaren Oliver Wendell Holmes Jr i en liknelse när han åtta år senare, efter första världskriget, författar några kända rader:

”Inte ens det mest stringenta försvar för yttrandefriheten skulle skydda den som falskeligen ropar ’elden är lös’ i en teatersalong och skapar panik.”

Det finns alltså en gräns där ord inte bara är ord, utan övergår i en handling som utsätter andra för fara.

Detta är ett flitigt citerat argument för att sätta gränser för yttrandefriheten, och i många ögon kanske det enda giltiga argumentet i en demokrati. Det används ofta idag, särskilt för att stoppa sådana opinionsyttringar som kan orsaka upplopp.

Men det finns en intressant twist med Oliver Wendell Holmes konstaterande: det användes på den tiden mot socialister och pacifister som argumenterade mot värnplikt i samband med första världskriget. De sågs då som farliga landsförrädare. Idag framstår domarna som odemokratiska.

Vad ser vi idag som lika akut hotfullt? Vad motsvarar för oss att ropa ”elden är lös” i en fullsatt salong? Och hur kommer vi att se på det i framtiden?

*

Tanken med den här boken är inte att ge några slutgiltiga svar, utan att gå på upptäcktsfärd i några av de senaste årens yttrandefrihetsdebatter. Vi gör nedslag på ett antal områden där villkoren för det fria ordet är under omförhandling. Det handlar om krig och religion, om integritet och ära och om ungas sexualitet och psykiska hälsa.

Koranbränningarna, förtalsmålen mot Cissi Wallin, bokutrensningarna i högerpopulismens Florida, triggervarningar – alla kan de uppfattas som överhettade kulturkrigsämnen. Men i själva verket visar de på mer smygande samhällsförändringar som väcker frågor om just kunskapens institutioner och traditioner. Vad menar vi egentligen

med yttrandefrihet idag, vilka konsekvenser tillåts den ha – och vilka utrymmen behöver den?

Yttrandefrihet är inte bara en högtflygande princip utan blir till genom konkret utövning. Den är en juridisk tradition som balanserats över århundraden och en del av yrkeskompetensen hos lärare, forskare, förläggare och journalister. Och den har sina platser i samhället med sina särskilda måttstockar. Torg, skolor, universitet, tidningar, sociala medier – och böcker och bibliotek.